

مجله مطالعات ایرانی

دانشکده ادبیات و علوم انسانی

دانشگاه شهید باهنر کرمان

سال چهاردهم، شماره بیست و هشتم، پاییز و زمستان ۱۳۹۴

تحلیلی بر جایگاه تاریخی هرسین در دوره ساسانی*

دکتر مجید ساریخانی

استادیار گروه باستانشناسی دانشگاه شهرکرد

پریسا ناصری (نویسنده مسئول)

کارشناسی ارشد باستانشناسی دانشگاه شهرکرد

چکیده

هرسین، یکی از شهرستان‌های استان کرمانشاه است و در محور ارتباطی راه ابریشم قرار گرفته و از دوران پارینه‌سنگی تا اواخر دوره قاجار دارای آثار تاریخی بوده و استقرار در آن جریان داشته است. این پژوهش، تلاش دارد تا به جایگاه هرسین در دوره ساسانیان با توجه به یافته‌های معماری و باستان‌شناختی بپردازد. روش تحقیق، توصیفی و تحلیلی، همراه با بررسی میدانی از منطقه است. سؤال پژوهش، مبتنی بر آن است که شکل‌گیری داده‌های باستان‌شناسی و کارکرد آثار معماری شهر هرسین چگونه قابل تبیین است؟ فرضیه بیانگر آن است که راه ابریشم و شرایط زیست-محیطی مناسب، نقش مهمی در شکل‌گیری آثار داشته و داده‌ها دارای کارکرد مذهبی (استودان) و غیر مذهبی (قلعه، کاخ و غیره) بوده است. نتایج پژوهش، بیانگر آن است که هرسین یکی از مناطق بیلاقی نشین در دوره ساسانیان بوده است، به نحوی که داده‌های باستان‌شناختی

تاریخ پذیرش نهایی مقاله: ۱۳۹۴/۹/۲۱

* تاریخ دریافت مقاله: ۱۳۹۴/۱/۳۱

parysanaseri@yahoo.com

نشانی پست الکترونیک نویسنده: نول:

منطقه، حکایت از آن دارد. قرارداشتن این منطقه در محور ارتباطی راه ابریشم و نزدیکی به طاق‌بستان، قصر شیرین، تیسفون (پایتخت ساسانیان) و نزدیکی به کتیبه بیستون (دوره هخامنشی)، اهمیت آن را دوچندان جلوه داده است. تنوع آثار در منطقه به نحوی است که از نظر کارکرد، به دو گروه مذهبی و غیرمذهبی گونه‌شناسی می‌گردد.

واژه‌های کلیدی: ساسانی، هرسین، آثار معماری، باستان‌شناسی.

۱. مقدمه

اردشیر حکومت ساسانی را در سال ۲۲۴ م بنیان‌گذاری کرد. در این دوره، شهرهای مهمی چون بیشاپور، فیروزآباد، جندی‌شاپور و... ساخته شدند. در این برهه از زمان، کرمانشاه از جمله مناطقی است که توجه پادشاهان ساسانی را به خود معطوف داشته است؛ زیرا از قرن ۴ م به بعد، با انتقال کانون قدرت از فارس به غرب امپراتوری، این منطقه بیشتر مورد توجه قرار گرفت (رهبر و علی بیگی، ۱۳۸۸: ۸۲) و مهم‌تر آنکه منطقه غرب؛ به‌خصوص نواحی بیستون و دره‌های اطراف این کوه، محل عبادت زردشتیان بوده است (بیگلری، ۱۳۸۴: ۱۷ و ۱۸). گزارش‌های تاریخ‌نویسان و جغرافی‌دانان ایرانی، عرب و غربی نظیر مستوفی (۱۳۸۱: ۱۳۳)، حمسوی (۱۳۸۳: ۸۲)، لس‌ترینج (۱۳۷۷: ۲۰۷ و ۲۰۸)، مینورسکی (۱۳۵۴: ۶۷ و ۶۸)، کریستن‌سن (۱۳۸۴: ۲۶۱)، گدار (۱۳۷۱: ۷۱) از منطقه و ساخت و سازهای دوره ساسانی در غرب ایران؛ به‌ویژه محدوده میان کنگاور تا قصر شیرین، به روشنی بیانگر اهمیت غرب ایران در دوره ساسانی و توجه شاهان به منطقه است. منطقه مورد مطالعه، از نظر جغرافیایی در جنوب غرب استان کرمانشاه قرار گرفته و از شمال به صحنه و دینور، از شرق به نهاوند و استان لرستان، از جنوب به استان لرستان و از مغرب به شهر کرمانشاه محدود شده است (سایت هواشناسی استان). بر اساس آخرین تقسیمات کشوری، دارای دو بخش مرکزی و بیستون (دهستان چمچمال و شیرز) است و دارای یک شهر، ۴ دهستان و ۱۳۸ آبادی است (مترجم، ۱۳۸۱: ۱).

۱-۱. بیان مسئله

بررسی و کاوش‌های باستان‌شناختی تلاش دارد تا زوایای مبهم تاریخ، فرهنگ و تمدن یک منطقه را روشن نماید؛ این پژوهش نیز، بنا بر ضرورت و اهمیت این منطقه در دوره مورد بحث، تلاش دارد با معرفی و تحلیل جامعه آماری حاصل از نتایج میدانی باستان‌شناسی و آثار معماری، اهمیت و جایگاه این شهر را

در دوره ساسانی با سؤال و فرضیه مطرح شده تبیین نماید. سؤال: شکل گیری داده‌های باستان‌شناسی و کارکرد آثار معماری شهر هرسین چگونه قابل تبیین است؟ فرضیه: راه ابریشم و شرایط زیست-محیطی مناسب، نقش مهمی در شکل گیری آثار داشته و داده‌ها، دارای کارکرد مذهبی (استودان) و غیر مذهبی (قلعه، کاخ و غیره) بوده‌است.

۱-۲. پیشینه پژوهش

کاوش‌ها و بررسی‌های باستان‌شناختی متعددی در منطقه انجام پذیرفته‌است که نتایج آنها، داده‌های پژوهش حاضر را تشکیل می‌دهد. در ادامه به اختصار به اهم آنها پرداخته شده‌است. گذار برای نخستین بار در سال ۱۹۳۱م به بررسی باستان‌شناختی محدوده هرسین پرداخته و مورتسن در سال ۱۹۷۴م آثار دوره نوسنگی منطقه را شناسایی کرده‌است. حفاری بیستون توسط کلایس و بررسی منطقه هرسین در سال ۱۹۷۷م توسط اسمیت انجام شده‌است (هول، ۱۳۸۱: ۱۰۰ و ۵۱۰). اشمیت در سال‌های ۱۹۳۵ و ۱۹۳۶م عکس‌برداری هوایی این شهر را انجام داد. حفاری‌های اسمیت در تپه گنج‌دره، در سال‌های ۱۹۶۷، ۱۹۶۹، ۱۹۷۱ و ۱۹۷۴م از دیگر کارهای انجام گرفته در منطقه است (اشمیت، ۱۳۷۶). آقای کون، غار شکارچیان بیستون را در سال ۱۹۵۱م و اسمیت و یانگ، غار خیر (مرخویل) در بیستون را در سال ۱۹۶۵م حفاری کرده‌اند (ملک شهمیرزادی، ۱۳۷۸: ۱۳۲). در سال ۱۹۶۰م بروس‌هو از تیم بریدوود، منطقه هرسین و لرستان را گمانه‌زنی کرده و بیستون (دوره تاریخی) را نیز مترجم کاوش کرده‌است (مترجم و محمدی‌فر، ۱۳۸۱). بررسی «کمتران دماویز» از دوران مفرغ، توسط اشمیت و همچنین بررسی و گمانه‌زنی هرسین؛ به‌خصوص محوطه‌های دوره مفرغ را اسمیت و بررسی محوطه‌های دوره ساسانی هرسین را واندنبرگ انجام داده‌است (واندنبرگ، ۱۳۷۹: ۹۳ و ۹۴). همین‌طور، دو فصل کاوش پل بیستون در سال‌های ۱۳۸۰ و ۱۳۸۱.ش و بررسی دوره اسلامی بیستون، توسط مرادی انجام شده (مرادی، ۱۳۸۲) و دومین فصل کاوش باستان‌شناسی در بیستون، توسط شهین کرمانجی در سال ۱۳۷۹.ش انجام و آثار باستانی هرسین، در سال ۱۳۸۱.ش توسط «مترجم و محمدی‌فر» بررسی، شناسایی و مستندسازی شده‌اند. بیستون در سال ۱۳۸۱.ش توسط ملیحه مهین‌آبادی، تعیین عرصه و حریم (مهین‌آبادی، ۱۳۸۱) و طرح بازنگری منطقه، در سال ۱۳۸۸.ش توسط چهری انجام شده‌است (چهری، ۱۳۸۸).

۱-۳. ضرورت و اهمیت پژوهش

وجود آثار متعدد ساسانی، دو قلعه (هرسین و سرماج)، کاخ نیمه تمام ساسانی و تخت شیرین نشان از اهمیت منطقه مورد مطالعه در دوره ساسانی دارد. پژوهش بر روی این داده‌ها، از ضرورت‌های انجام این پژوهش است. معرفی، تبیین و تحلیل جایگاه هرسین از لحاظ باستان‌شناسی در این دوره تاریخی، مهم است؛ چراکه آنچه بر اهمیت منطقه افزوده است؛ یکی واقع شدن در شاهراه ارتباطی و باستانی موسوم به جاده خراسان بزرگ (راه ابریشم) و دیگری شرایط زیست‌محیطی و ییلاقی بودن منطقه برای حاکمان ساسانی بوده است (شکل ۱).

۲. بحث

شهرستان هرسین، به خصوص بیستون قبل از دوره ساسانی از اهمیت ویژه‌ای برخوردار بوده است و نشانه‌های آن را می‌توان در آثار مربوط به دوره پارینه‌سنگی و سکونت انسان‌های نئاندرتال (۴۰ الی ۵۰ هزار سال پیش)، در منطقه دانست و همچنین می‌توان به غارهایی نظیر مرخویل، مرشکارچیان، مرتاریک و تپه‌های باستانی نظیر گنج‌دره اشاره داشت. از دوره‌های تاریخی (ماد، هخامنشی، هلنی و اشکانی) نیایشگاه مادی، گور دخمه اسحاق‌وند (مربوط به دوره ماد) و کتیبه بیستون (ثبت جهانی) از داریوش اول (دوره هخامنشیان) و نقش برجسته‌های مهرداد، به لاش و مجسمه هرکول (اشکانی) قابل استناد هستند. منطقه مورد مطالعه، بعد از دوره ساسانی و از همان اوایل اسلام، مورد توجه حاکمان بوده است؛ به خصوص خاندان حسنویه که در منطقه حضور پیدا کردند و با توجه به پتانسیل‌های موجود، یک سلسله محلی را بنیاد نهادند و از دوره ایلخانی، صفوی و قاجار آثار شاخص و مهمی نظیر کاروانسرای شاه‌عباسی و پل‌های صفوی باقی مانده است که همگی اذعان به اهمیت منطقه در دوره‌های مختلف تاریخی دارند؛ اما آنچه در این پژوهش مورد بحث واقع شده، دوره ساسانی منطقه است و آثار زیر، تشکیل‌دهنده جامعه آماری پژوهش حاضر هستند:

مجموعه دیوانگاه (ساعت آبی، طاق سنگی، دیواره فرهادتراش و محراب سنگی)، قلعه هرسین، قلعه سرماج، تخت شیرین، گور دخمه برناج، گور دخمه سراب بادیه، کاخ خسرو یا بنای نیمه‌تمام ساسانی، استودان ساسانی، دیواره فرهادتراش، سد ساسانی، پل خسرو و پل بیستون، سنگ‌های تراش‌خورده ساسانی و بقایای دیواره سنگی.

۲-۱. گونه‌شناسی محوطه‌ها

آثار ساسانی منطقه هرسین، از نظر تنوع در کاربرد به دو گونه مذهبی و غیرمذهبی تقسیم می‌شوند:

۲-۱-۱. معماری غیرمذهبی

این گونه شامل حوض، قلعه، فرهاد تراش و ... است که در ادامه به تفصیل آمده است:

۲-۱-۱-۱. مجموعه آثار دیوانگاه هرسین (پارک شهر هرسین)

دیوانگاه، نام کوهی در ناحیه هرسین است (لغت نامه دهخدا) و در پای این کوه، آثار ساسانی نظیر فرهاد تراش، حوض سنگی و غیره واقع شده‌اند. این منطقه، در حال حاضر تبدیل به پارک و یک مکان تفریحی برای هرسین شده است. در مرکز پارک (دیوانگاه)، سرابی از دل زمین می‌جوشد؛ هرچند امروزه تأسیساتی به منظور حفظ بهداشت آب شرب اهالی ایجاد شده است؛ لیکن تا دهه اخیر، هنوز بقایای تأسیسات هیدرولیکی ساخته شده با سنگ و ساروج، از دوران ساسانی در مرکز سراب برجای مانده است (محمدی‌فر و مترجم، ۱۳۸۱: ۱۰).

۲-۱-۱-۲. حوض سنگی (ساعت آبی)

در داخل پارک شهر هرسین و در جنوب صفحه، حوضی از سنگ یکپارچه، به شکل دایره بنا شده است به نحوی که در قسمت شمالی آن، یک پیشرفتگی مستطیل شکلی به ابعاد $۴ * ۲۰$ سانتی‌متر وجود دارد. قطر دهانه حوض، $۳/۸۶$ متر و عمق آن، ۶۶ سانتی‌متر است و در وسط حوض، مخروط ناقص - مانند فواره - با ابعاد محیط زیرین $۴/۲۴$ متر و ارتفاع ۶۶ سانتی‌متر (شکل ۲) و در سطح فوقانی آن، دایره‌ای با کنگره‌های دوازده ضلعی قرار گرفته است (رحیمی، ۱۳۷۹: ۱۶ و ۱۷).

۲-۱-۱-۳. فرهاد تراش

اثر دیگر، حجاری معروف به فرهاد تراش است. از این نمونه، دو اثر باقیمانده است: یکی در پارک شهر هرسین و دیگری در بیستون.

نمونه اول، صفحه حجاری شده بزرگی، متشکل از سه قسمت است: قسمت اول، $۳۱/۲۲$ متر طول و $۱۲/۵$ ارتفاع دارد؛ سکویی در مقابل آن است و نهر «برآفتاب» از کنار آن می‌گذرد. قسمت دوم، دارای طول $۱۴/۶۵$ متر و عرض $۱۰/۵$ متر است. قسمت سوم آن، $۵/۲۵$ متر طول و ۸ متر ارتفاع دارد. در مقابل این دو قسمت، نیز سکویی وجود دارد که عرض آن $۸/۱۵$ متر است (رحیمی، ۱۳۷۹: ۱۰۰). گذار، در مورد این اثر آورده است که مهیج‌ترین اثر پارک هرسین و مشابه

لوح بیستون است؛ و در مورد کارکرد آن آورده است که این لوحه، برای حک یک سنگ نگاره یا سنگ نوشته طولانی ساخته شده و کاری است که به انجام نرسیده و ناتمام مانده است (گدار، ۱۳۷۹: ۷۱).

نمونه دوم، فرهاد تراش بیستون است که در ناحیه بیستون و در غرب کنیه بزرگ داریوش هخامنشی و در حدود ۵۰۰ متری شرق انتهای جاده قدیم همدان - کرمانشاه قرار دارد (منصوری و آجرلو، ۱۳۸۷: ۵۴). این اثر، بزرگترین صخره تراش خورده ای است که با عرضی حدود ۲۰۰ متر و ارتفاعی حدود ۳۶ متر باقی مانده است و در سال ۱۹۶۳م توسط هیئت مشترک آلمانی کاوش شده است (لوشای، ۱۳۴۴: ۵۱). (شکل ۳) و در بین مردم به فراتاش، فرهاد تراش و تخت فرهاد معروف است (گلزاری، ۱۳۵۷: ۷۱). در دو طرف فرهاد تراش، چهار ستون سنگی تراشیده و آزاد وجود دارد که قاعده آنها به کوه چسبیده است و آثار قلم حکاکی، روی آنها کاملاً مشهود است (منصوری و آجرلو ۱۳۸۷: ۶۱). (شکل ۴). لوشای، بر اساس علائم حجاری موجود در این اثر، آن را به دوره ساسانی نسبت می دهد (شکل ۵ و ۶) (لوشای، ۱۳۸۵: ۱۶۷). درباره چرایی بنیاد این سازه، بین پژوهشگران اتفاق نظر وجود ندارد؛ برخی آورده اند که قصد داشته اند مجالسی حجاری کنند و غیره (چهری، ۱۳۹۱: ۱۵۲). ابودلف هم آورده است که خسرو پرویز به فرهاد حکیم دستور داد تا تصاویر و صورتهای ظریف در آنجا نقر کنند (ابودلف، ۱۳۴۲: ۶۳). اریک اشمیت و دیتریش هوف هم معتقدند که فرهاد تراش، اثری نامعلوم است؛ چرا که فقط یک کادر خالی است (Huff, 1985: 15-44).

۲-۱-۱-۴. طاق سنگی (دروازه)

در جلوی مجموعه دیوانگاه، دری از سنگ یکپارچه بر زمین افتاده و در هم شکسته شده است و در کمی دورتر و در پنجاه قدمی آنجا، قطعه سنگ عظیم تراشیده ای (احتمالاً قسمتی از چهار چوب یک در یا پنجره) وجود دارد (گدار، ۱۳۷۱: ۷۲). این طاق به شکل ذوزنقه می باشد که ضلع راست آن شکسته است. عرض طاق ۱/۴۵ متر و ارتفاع آن ۲/۴۵ متر است؛ عرض سمت راست ۵۳ سانتی متر و عرض ضلع سمت چپ ۶۳ سانتی متر است و ضخامت آن نیز ۵۳ سانتی متر می باشد (شکل ۷). در قسمت تحتانی طاق، تخته سنگی به شکل مکعب مستطیل جدا وجود دارد که شاید روزگاری طاق، برپا بوده و بر روی این تخته قرار داشته است (گلزاری، ۱۳۵۷: ۷۵). در ارتباط با کارکرد آن باید عنوان کرد

که به احتمال زیاد، این طاق در ارتباط با قلعه هرسین و به عنوان مدخل ورودی قلعه بوده است (رحیمی، ۱۳۷۹: ۱۰۰).

۲-۱-۱-۵. قلعه هرسین (گرشاسب)

این بنا در مرکز شهر هرسین و در ارتفاع ۱۵۷۹ متری از سطح دریا قرار گرفته (شکل ۸) و در ادوار گذشته دارای چهار برج در جهات اربعه بوده و در حال حاضر تنها برج غربی آن باقی مانده است. دو خط لوله سفالی، آب آن را از سراب تأمین می کرده که نشانه‌های آن، در خانه‌های اطراف قلعه مشهود است. لوله‌های مزبور کاملاً مخفیانه و با فاصله زیادی از یکدیگر وارد قلعه شده‌اند (رحیمی، ۱۳۷۹: ۹۷). (شکل ۹). مصالح بنا از سنگ لاشه و ملاط گچ است که با اسلوب معماری دوران ساسانی و صدر اسلام مطابقت دارد (مترجم و محمدی‌فر، ۱۳۸۱: ۱۶۸). هوف قلعه هرسین را به عنوان قلعه نظامی می‌داند؛ این قلعه‌ها معمولاً منظم و به صورت مربع و به سبک رومی ساخته شده‌اند (Huff, 1986).

۲-۱-۱-۶. قلعه سرماج

قلعه سرماج در روستای سرماج، از توابع دهستان شیرز شهرستان هرسین، قرار گرفته است. موقعیت آن به نحوی است که عمده خانه روستاییان بر روی آن بنا نهاده شده است. ظاهراً دروازه بزرگ قلعه، در ضلع غربی قرار داشته و در حال حاضر فقط ۳۷ متر از دیوار ضلع جنوبی آن باقیمانده است. سنگ‌هایی به ابعاد ۴۴×۷۴ سانتی‌متر، طول و عرض این دیوار را تشکیل داده و به صورت هفت ردیف، بر روی هم چیده شده است. در قلعه سرماج، برج‌هایی وجود داشته است که در اطراف قلعه بوده‌اند. هم اکنون آثار یکی از آنها، ساخته شده از سنگ‌های نسبتاً بزرگ، در دیواره شمالی باقی مانده است. نمای داخلی قلعه را با لاشه سنگ و ملاط گچ ساخته‌اند؛ دور قلعه را خندقی محاصره می‌کند که هنگام تهاجم دشمن در صورت احتیاج، آب بالای روستا را به آن روانه می‌کردند (افشار، ۱۳۷۷: ۵۶۱). این قلعه در زمان حسنویه تجدید بنا شده است و مدارک مستند آن دو کتیبه است که در موزه ملی ایران نگهداری می‌شود. حدس زده می‌شود چون حسنویه در این قلعه فوت کرده است. این سنگ مربوط به سنگ قبر وی باشد (گلزاری، ۱۳۵۷: ۷۳). یاقوت حموی قلعه را این چنین توصیف کرده است: «سرماج، قلعه بزرگ محکمی بین همدان و خوزستان در جبال است که متعلق به «بدر بن حسنویه»، صاحب شاپورخواست، است و از محکم‌ترین قلعه‌ها است» (حموی، ۱۳۸۲: ۸۳).

۲-۱-۱-۷. کاخ خسرو یا بنای نیمه تمام ساسانی

در حدود یک کیلومتری سراب پای کوه بیستون و در اراضی پست رودخانه گاماسیاب قرار دارد (کلایس، ۱۳۸۵: ۲۶۸). در مقابل صفت فرهادتراش، بنایی موسوم به بنای ساسانی وجود دارد که هیئت آلمانی آن را یک کاخ دانسته‌اند (شکل‌های ۱۱ و ۱۰). نمای بیرونی این بنا را دیواری سنگی از سنگ‌های تراش تشکیل می‌دهد که طرفین شمالی- جنوبی دارای هفت فیل‌پا، جبهه غربی دارای پنج فیل‌پا و در شرق نیز دارای دو فیل‌پا است (آجرلو و منصوری، ۱۳۸۷: ۶۲). این عمارت مستطیل شکل به جهت شرقی- غربی با طول ۱۳۹ متر و عرض ۸۳.۷۵ متر دیده می‌شود و از دو بخش شرقی به ابعاد بنا ۸۵*۸۰ متر و بخش غربی به ابعاد ۴۴*۵۵ متر تشکیل شده است (چهری، ۱۳۹۱: ۱۶۵). اکثریت سنگ‌های تراش، امضای حجّاران ساسانی را دارد؛ این علائم یادآور مهرهای ساسانی است که نظیر آنها در سنگ‌های ساختمان دیوار عظیم کنار گاماسیاب و هم‌چنین دیوار محافظتی فرهادتراش دیده می‌شود. واندنبرگ، این بنا را ساسانی معرفی کرده است. لوشای، ابتدا این بنا را ساسانی و در ادامه حفاری، آن را مربوط به دوره ایلخانی می‌داند که بر روی ویرانه‌های کاخ ساسانی شکل گرفته است (گلزاری، ۱۳۵۷: ۳۸۴ و ۳۸۵).

۲-۱-۱-۸. پل خسرو

این پل در ۶۵۰ متری شرق سراب بیستون و به شکل غربی- شرقی بنا شده است (کلایس، ۱۳۸۵: ۱۴۷). پل خسرو بر روی رودخانه گاماسیاب بر سر راه قدیمی که از بیستون به تخت شیرین و سرماج می‌رود ساخته شده است. پل خسرو ۱۵۲/۸۰ متر درازا، ۴/۲۰ پهنا و هشت دهانه داشته است. هر پایه از سه قسمت تشکیل شده است که قسمت میانی، مستطیل و در دو طرف آن، آب شکن مثلثی شکل قرار دارد (مترجم، ۱۳۸۱: ۸۸). در قسمت‌های قابل دید سنگ‌های مستطیل، بسیار صاف و هموار شده است و بر روی آنها علائم حجاری دیده می‌شود (شکل ۱۲). درون پایه‌ها از سنگ‌های بزرگ و سنگ‌های کوچک تری با ملاط آهک پر شده است (کلایس، ۱۳۸۵: ۱۵۰). ابودلف نیز، از این پل در قرن چهارم هجری یاد کرده است و بسیاری از مورّخین، آن را به خسرو ساسانی نسبت می‌دهند. اگر این منطقه را مسیر حرکت سپاهیان اسلام به نهاوند بدانیم پل خسرو تنها پلی بوده است که اعراب از آن گذشته و به نهاوند رفته و یزدگرد سوم را شکست داده‌اند (گلزاری، ۱۳۵۷: ۳۸۲ و ۳۸۳).

۲-۱-۱-۹. پل بیستون

پل بیستون در حاشیه شرقی بیستون، بر روی رودخانه دینور و در سر راه قدیم کرمانشاه به صحنه قرار دارد. این پل با نام‌های پل کهنه، پل شاه عباسی، پل صفوی، پل نادر آباد و پل «دینور آب» نیز معروف است (شکل ۱۳). شواهد و مدارک به جا مانده نشان می‌دهد که پایه‌های پل بیستون در اواخر دوره ساسانی ساخته شده، ولی ناتمام مانده است. در قرن چهارم هجری، امرای گُرد حسنیوه آن را تکمیل کردند که فقط طاق‌های دهانه دوم و سوم و پشت‌بندهای مدور آن باقی مانده است (مترجم، ۱۳۸۱: ۳۸ و ۳۹).

۲-۱-۱-۱۰. سد ساسانی

این سد از ابتدای پل خسرو شروع و در امتداد رودخانه گاماسیاب ۱۱۰۰ متر پیش می‌رود. ضلع شمالی آن، از پل خسرو ۵۰۰ متر به طرف جاده ساسانی، که به تخت شیرین و سرماج می‌رفته کشیده شده است و از جنوب تا دهکده چم‌بطان علیا ادامه دارد (گلزاری، ۱۳۵۷: ۳۸۱). سد گاماسیاب، دو زائده پشت‌بند مانند به سمت داخل مستطیل داشته که در جهت مقابل رودخانه واقع شده و توده‌های سنگی که بیرون آمده است حدود جانبی آن را نشان می‌دهد (کلایس، ۱۳۸۵: ۱۵۸).

۲-۱-۱-۱۱. سنگ‌های تراش خورده ساسانی

تعداد زیادی از قطعه سنگ‌های مکعب مستطیل شکسته شده از جنس سنگ آهک به رنگ قرمز روشن به دست آمد که سطح صاف و صیقلی داشتند و دو طرف آن‌ها با گل سرخی با لبه‌های صاف و با سوراخ‌های ریز در داخل منقش شده‌اند (لوشای، ۱۳۸۵: ۱۳۳). در مسیر فرهاد تراش به سمت شمال، حدود ۱۰۰۰ قطعه سنگ بزرگ وجود دارد که آنها را از سطح صاف جلو که به شکل مکعب مستطیل در آمده‌اند، می‌توان شناخت (لوشای، ۱۳۸۵: ۱۳۹).

۲-۱-۱-۱۲. سرستون‌های ساسانی

سرستون‌های به دست آمده از بیستون پس از نقش برجسته داریوش، از با اهمیت‌ترین اسناد تاریخی و هنری یافت شده منطقه هستند. تاج و لباس حجاری شده آن، نشان از این دارد که قدمت آن به دوره حکومت خسرو پرویز می‌رسد. در یک طرف سرستون، شاه و در طرف دیگر، الهه آناهیتا و تزئینات گل نیلوفر وجود دارد. در یکی از این سرستون‌ها، آناهیتا حلقه قدرت را به پادشاه ساسانی اعطا می‌کند (لوشای، ۱۳۸۵: ۱۳۹). مهدی رهبر، در پنجمین فصل از کاوش‌های باستان‌شناسی هیئت ایرانی در بنای ساسانی - ایلخانی، موفق به کشف یک سر

ستون ناتمام شد که ۶۱ سانتیمتر ارتفاع دارد و ابعاد قاعده آن در بالا ۷۶*۷۹ سانتی متر است. سطح بالای سر ستون کاملاً مسطح و آماده شده است. در دوره اسلامی، بالای سر ستون ناتمام، طرحی شبیه به محراب کنده شده است. این طرح درون کادری به ابعاد ۴۰*۴۸ سانتی متر ایجاد گردیده و در بخش سمت راست نقش، اسامی چون الله، محمد و علی به خط ثلث نگاشته شده است (رهبر و علی بیگی، ۱۳۸۸: ۸۳).

۲-۱-۱۳. بقایای دیوار دوره ساسانی

بر ساحل سمت راست رودخانه گاماسیاب و در اراضی جنوبی بیستون، دیواری طولانی از سنگ تراش و قلوه سنگ و ملاط بنا شده است (گلزاری، ۱۳۵۷، ۳۸۱). این دیوار به طول ۹۳۷ متر و طول و ارتفاع ۴ متر و عرض ۲/۵ متر باقی مانده است (گلزاری و جلیلی، بی تا: ۷۳). در اغلب سنگ‌های دیوار، علامت حجاران به چشم می خورد. عظمت این دیوار در مرحله اول، با توجه به سرستون‌های پیدا شده در بیستون، این تصور را به وجود می آورد که منظور از بنای آن، احتمالاً ایجاد کاخی به بزرگی قصر شیرین بوده است، اما ادامه حفاری، نظریه دیگری را مطرح کرده است که این، یک دیواره دیگری برای نقش شکار سلطنتی (مانند طاق بستان) بوده است (گلزاری، ۱۳۵۷: ۳۸۲).

۲-۱-۱۴. تخت شیرین

تخت شیرین، در ۳ کیلومتری شمال روستای سرماج حسین خانی قرار دارد. این تخته سنگ از دیر باز در میان ساکنان محل و آثار باستان شناسان به تخت شیرین معروف شده است و دارای ابعاد ۳/۰۶*۲/۹۴ متر و با ضخامتی از ۴۳ تا ۴۷ سانتی متر بوده است. در پیرامون تخته سنگ، سنگ‌های تراشیده‌ای به طور پراکنده دیده می شود که مسلماً اثری از یک بنای ساسانی است (افشار، ۱۳۷۱: ۵۶۱). (شکل ۱۴). از تخت شیرین، ویرانه‌های یک کاخ و آتشکده به دست آمده است که توسط راولینسون به ثبت رسیده است (لوشای، ۱۳۸۵: ۴۰۳). این مکان به عنوان محلی بوده که مردم عادی در آنجا زندگی می کرده‌اند و همزمان از قلعه سرماج که در نزدیکی تخت شیرین می باشد به عنوان یک قلعه حاکم نشین استفاده شده است.

۲-۱-۱۵. شمس آباد

در محل شمس آباد هرسین، دژ خشتی کوچکی از دوره ساسانی وجود دارد که ظاهراً گذرگاهی به سوی هرسین بوده است (لوشای، ۱۳۸۵: ۴۵۹).

۲-۱-۲. معماری مذهبی

گونه‌ای دیگر از آثار معماری شهر هرسین، معماری مذهبی است که در ادامه آمده است:

۲-۱-۲-۱. محراب هرسین

در پارک هرسین، صفه‌ای پله‌دار در گوشه‌ای تنها و منزوی وجود دارد. این صفه از سنگ یکپارچه ساخته شده و خیلی شبیه به صفه پاسارگاد است؛ با این تفاوت که از آنها کوچک‌تر و ساده‌تر بوده و فقط به اندازه یک محراب قابل حمل است و به جای هشت پله موجود در صفه پاسارگاد، سه پله تقریباً مشابه آن دارد که به سکوی فوقانی منتهی می‌شود. ارتفاع این صفه در مجموع، کمی بیش از یک متر است. این احتمال وجود دارد که اتاق آتش ساده‌تری داشته که فقط در دسترس راهبی بوده که از آن محافظت و نگهداری می‌کرده است. در آتشگاه شاپور و کوه خواجه این امر به همین منوال بود، با این تفاوت که در دو کاخ اخیر، جایگاه آتش و در هرسین محل محراب برجای مانده است (گدار، ۱۳۷۱: ۷۲ تا ۷۴).

۲-۱-۲-۲. گور دخمه سراب بادیه

در ضلع غربی روستای سراب بادیه واقع شده است. شکل ظاهری این اثر عبارت از یک دخمه ساده که یک قاب نامنظم در اطراف دریچه آن ایجاد شده است و داخل آن نیز ساده می‌باشد. مشخصات این اثر با ارتفاع دهانه ۹۲ سانتی‌متر و عرض دهانه ۶۱ سانتی‌متر و عرض متوسط داخل گور ۸۸ سانتی‌متر می‌باشد. شکل ظاهری گور دخمه، قابل قیاس با سایر گور دخمه‌های دوره ساسانی است (مترجم، ۱۳۸۱: ۲۰۶ و ۲۰۷).

۲-۱-۲-۳. گور دخمه برناج

گور دخمه برناج، در محل ورود به روستای برناج و به فاصله ۷۰۰ متری از ضلع جنوبی جاده بیستون-دینور و در محل دو راهی به روستای برناج قرار دارد. این اثر، در محل به «فرهادکن» معروف است و بر روی صخره‌ای آهکی و رو به سمت جنوب به صورت مکعب مستطیل تراشیده شده و عرض دهانه حدود ۹۰ و ارتفاع ۱۱۰ و عمق ۱۲۰ سانتی‌متر است و نمای ورودی، فاقد هر گونه تزئین خاصی است (مترجم، ۱۳۸۱: ۵۷ و ۵۸).

۲-۱-۲-۴. استودان ساسانی

بقایای یک استودان سنگی از دوران ساسانی مشرف بر محوطه پارتی بیستون و مجسمه هرکول مشاهده می‌گردد. این آثار قابل قیاس با آثار دوران ساسانی است

و با معتقدات تفکر زردشتی در عدم به خاک سپاری مردگان انطباق دارد (مترجم، ۱۳۸۱: ۲۹).

۲-۲. تحلیل یافته‌ها

۲-۲-۱. کاربری آثار معماری هرسین در دوران ساسانی

آثار معماری شهرستان هرسین، که به دوره ساسانیان نسبت داده شده‌اند، از نظر سبک معماری قابل تطبیق با سایر آثار ساسانی شناسایی شده در استان کرمانشاه است. حتی برخی از پژوهشگران، بنیاد شهر را به دوره ساسانی می‌رسانند. در این ارتباط، «گدار» هرسین را همان شاپورخواست دوره ساسانی می‌داند که سال‌های متمادی، آن را در اطراف کرمانشاه و خرم‌آباد جستجو می‌کرده‌اند (گدار، ۱۳۷۱: ۷۰ تا ۷۳). با توجه به وجود قلعه «دُزبَر» و همچنین آثار ساسانی متعدد، این شهرستان را می‌توان همان شهر شاپورخواست ساسانی دانست (لوشای، ۱۳۸۵: ۴۰۳). نیمه غربی ایران؛ به خصوص استان کرمانشاه فعلی در اواخر دوره ساسانی (خسروپرویز به بعد) مورد توجه پادشاهان و حاکمان این دوره واقع شده است و داده‌های شناسایی شده در طاق بستان، قصر شیرین، بیستون، هرسین و ... دلایلی گواه بر این نظر است. از آنجایی که شاهراه ارتباطی ابریشم از این قسمت گذر می‌کرده است؛ باعث شده که ساسانیان برای تأمین امنیت جاده و راه‌های مواصلاتی، ساخت و ساز قلعه‌ها را پیش بگیرند و اکثر قلعه‌های باقیمانده در استان کرمانشاه نیز ساسانی بوده است که گاه‌گاهی در اوایل اسلام نیز مورد استفاده واقع شده‌اند. از جمله این قلعه‌ها در منطقه مورد پژوهش، دو قلعه سرماج و هرسین می‌باشد. قلعه سرماج از آن دسته قلعه‌هایی است که در قرن چهارم ه. ق بازسازی شد و مورد استفاده سلسله محلی حسنویه قرار گرفت. استفاده از مصالحی نظیر سنگ‌های لاشه و ملات گچ از خصوصیات معماری دوران ساسانی و صدر اسلام است که در دیوارهای قلعه هرسین نیز به کار رفته است. هوف، قلعه هرسین را از نوع مستطیل و به عنوان قلعه‌ای می‌داند که محافظت از شهر را به عهده داشته و سبک معماری این قلعه را رومی معرفی کرده است و آن را با قصر شیرین مقایسه کرده و این دو قلعه را از لحاظ کاربرد، شبیه به هم دانسته است. قلعه سرماج نیز با استفاده از تخته‌سنگ‌های بزرگی ساخته شده است که مشابه آثار ساسانی بیستون و تخت شیرین است. در این قلعه نیز علایم حجاری خاص دوره ساسانی دیده شده است؛ بنابراین اکثر پژوهشگران، ساسانی بودن قلعه را تأیید کرده‌اند؛ بنابراین با توجه به اهمیت داده‌های باستان‌شناختی دوره ساسانی هرسین، قریب به اتفاق پژوهشگران اذعان دارند که بقایای آثار موجود در پارک و سراب

هرسین به دوره ساسانی (اواخر) تعلق دارد؛ هرچند که عده‌ای از باستان‌شناسان، آثار موجود را به شاپور ساسانی نسبت می‌دهند، لیکن مدارک قطعی در این رابطه ارائه نکرده‌اند (مترجم، ۱۳۸۱: ۱۶۷ و ۱۶۸). با استناد به علائم حجاری دیواره فرهادتراش هرسین و بیستون، ساسانی بودن آن محرز می‌گردد (لوشای، ۱۳۸۵: ۱۶۷) و همچنین بر بیشتر تخته‌سنگ‌های حجاری شده کاخ نیمه تمام ساسانی همین علائم دیده می‌شود که احتمالاً نشانه سنگ تراشان دوره ساسانی و یادآور مهرهای این دوره است (گلزاری، ۱۳۵۷: ۳۸۴ و ۳۸۵). اصولاً مکان‌یابی کاخ‌ها و نقش برجسته‌های ساسانی به نحوی بوده‌است که در کنار برکه و چشمه آب ساخته می‌شدند؛ مانند کاخ فیروزآباد با چشمه‌ای در جلوی نمای آن و همچنین برکه یا چشمه‌ای دایره‌شکل و محصورشده با سنگ در سروستان. در بیستون هم سرابی، در جبهه جلوی کاخ قرار داشته‌است (لوشای، ۱۳۸۵: ۱۳۹). از جمله آثاری که در دوره ساسانیان از اهمیت والایی برخوردار بوده‌است، شبکه ارتباطی است. این شبکه‌های ارتباطی خود سبب ایجاد بناهایی شده که پل یکی از آنهاست؛ از این دوره چندین پل در منطقه هرسین باقی مانده‌است و یکی از مهم‌ترین آنها، پل خسرو بوده که بر سر راه ارتباطی بیستون به نهاوند و تسفون ساخته شده‌است (مخلصی، ۱۳۸۷: ۴۷). این پل نیز مانند فرهادتراش، نیمه‌کاره رها شده‌است و به خاطر نوع مصالح (سنگ و ساروج) و علائم حجاری و نام خسرو، ساخت بنا را به خسرو دوم نسبت داده‌اند (کلایس، ۱۳۸۵: ۱۵۰ تا ۱۵۵). حجاری بسیار دقیق «فرهادتراش»، نشان از فن نقشه‌برداری در دوران ساسانی دارد. فرهادتراش را باید کلید معماری آثار موجود در منطقه دانست. بسیاری از باستان‌شناسان، آثار بیستون را متعلق به دوره خسرو پرویز می‌دانند (با توجه به یافت شدن سرستون منقش به تصویر خسرو پرویز) (منصوری و آجرلو، ۱۳۸۷: ۵۵). هوف، این آثار را به اواخر حکومت ساسانی نسبت می‌دهد (Huff, 1986). در همه بناهای بیستون به علامت حجاری برخورد می‌شود که عموماً به عنوان اسناد تسویه حساب سنگ تراشان کاربرد داشته‌است. این علائم، امکان تاریخ‌گذاری دقیق را به باستان‌شناسان نمی‌دهد؛ چون در تمام طول تاریخ ایران از این علائم استفاده شده‌است؛ اما باید به تشابه احتمالی میان علائم حجاری و علائم صنعت گران فلزی (مثل جام‌های نقره ساسانی) توجه داشت (کلایس، ۱۳۸۵: ۱۸۳) و می‌توان اذعان داشت که علت وجود آثار در منطقه هرسین و بیستون، با شرایط آب و هوایی مساعد، سراب‌ها و چشمه‌های جوشان مرتبط

بوده است. این مجموعه عوامل، سبب زایش این احتمال شده است که حاکمان ساسانی از این منطقه به عنوان ییلاق استفاده کرده باشند.

۲-۲. وضعیت مذهبی - اعتقادی هرسین با توجه به یافته‌های پژوهش

در مذهب آریایی، کوه عنصر مقدس و مورد احترام بوده است. از کوه‌های مقدس ایران به کوه رحمت، الوند و بیستون و... می‌توان اشاره داشت. کوه بیستون از دوره مادها، هخامنشیان و اشکانیان مورد تقدس بوده و در دوره ساسانی این روال نیز ادامه پیدا کرده است (آزاد، ۱۳۸۴: ۵۲). مجموعه بیستون در عین حال که جنبه ییلاقی داشته، دارای کاربرد مذهبی و آیینی نیز بوده است. بدون شک در آنجا عمارت کوچکی برای جایگاه آتش ساخته شده است و شاید جز پادشاه و عده‌ای معدود از نزدیکان وی، کسی دیگر به آن دسترسی نداشته و در آتشگاه شاپور و کوه خواجه نیز همین امر وجود داشته است (گذار، ۱۳۷۱: ۷۲). قدمت گور دخمه‌های برناج و سراب بادیه را می‌توان با توجه به سادگی و کوچکی اثر و مقایسه با دیگر نمونه‌های مشابه به دوره ساسانی رساند (مترجم، ۱۳۸۱: ۵۸ و ۵۷) و همچنین استودان که از ویژگی‌های دین زردشتی در دوران ساسانی است. در بیستون یک چشمه مقدس با کاخی با سرستون‌های ساسانی و منقش به تصویر آناهیتا باقی مانده است و نقش آناهیتا می‌تواند با آب سراب بیستون در ارتباط باشد و این مهم قابل قیاس با تصویر آناهیتا در طاق‌بستان است (لوشای، ۱۳۸۵: ۱۳۹)؛ بنابراین وجود نقش برجسته آناهیتا در طاق‌بستان و سرستون‌های هرسین می‌تواند نشان از پرستش یا احترام به الهه آناهیتا در نزد سلاطین ساسانی داشته باشد.

۳. نتیجه‌گیری

برخی از مورخین، بنیاد شهر هرسین را با توجه به آثار متعدد و مهمی از جمله قلعه هرسین، قلعه سرماج، کاخ نیمه‌تمام ساسانی، آثار ساسانی محوطه بیستون و هم‌چنین مجموعه دیوانگاه به دوره ساسانی رسانده، احتمال داده‌اند که همان شهر شاپورخواست دوره ساسانی باشد. البته درباره محل اصلی این شهر، اختلافاتی بین مورخین وجود دارد؛ چراکه عده‌ای شهر خرم‌آباد، و برخی هرسین را شاپورخواست دانسته‌اند. این واژه تا زمان سلجوقیان در متون آمده و مورد استفاده واقع شده است و در شهر شاپورخواست، قلعه‌ای به نام دُزبَر وجود داشته است؛ بنابراین از آنجایی که قلعه دُزبَر در هرسین واقع شده است؛ احتمال اینکه شاپورخواست دوره ساسانی، هرسین باشد زیاد است. بسیاری از آثار معماری شناسایی شده هرسین، در دوران ساسانی، نیمه‌کاره رها شده که علت آن را باید

در مرگ پادشاه یا حاکم محلی جست‌وجو کرد؛ به همین دلیل بسیاری از باستان‌شناسان مرگ ناگهانی خسرو پرویز را به دست شیرویه، علت ناتمام بودن این آثار می‌دانند؛ چرا که با مرگ خسرو پرویز و آشفتگی‌های بعدی و به حکومت رسیدن ۱۲ پادشاه در مدت زمان محدود و یا حتی حکومت دو یا سه پادشاه در یک سال می‌تواند دلیل قانع‌کننده‌ای در نیمه‌کاره رها شدن آن باشد. قلعه‌های شهرستان هرسین از جمله سرماچ و هرسین از نظر مواد و مصالح به کار رفته در آن قابل مقایسه با سایر قلعه‌های ساسانی منطقه غرب ایران است. بسیاری از مورخین آثار و بناهای شهر هرسین را به شاپور اول نسبت می‌دهند، اما دلیل قانع‌کننده‌ای برای این بحث ارائه نمی‌دهند و برخی دیگر با توجه به آثار موجود در محوطه بیستون، مانند سرستون‌هایی با نقش خسرو پرویز، اینها را به خسرو پرویز نسبت می‌دهند. در مورد علل بنیاد این بناها در این منطقه می‌توان به موارد زیر اشاره داشت:

۱. به خاطر آب و هوای مساعد آن و شرایط زیست-محیطی منطقه بوده است که احتمالاً پادشاهان و یا حاکمان ساسانی از این منطقه به عنوان ییلاق استفاده می‌کرده‌اند.
  ۲. دلیل مذهبی و اهمیتی که برای آنها قائل بوده‌اند و نماد این الهه، آب بوده‌است؛ بنابراین بناهایی که جنبه مذهبی داشته‌اند و نقش‌مایه‌هایی که بر سر ستون‌های آنها دیده می‌شود می‌تواند دلیلی بر انتخاب این محل و بنیاد سازه‌ها در این منطقه باشد.
  ۳. واقع شدن در محور ارتباطی مهم آن دوره؛ یعنی راه ابریشم، خود یکی دیگر از دلایل ساخت چنین آثاری است به خصوص قلعه‌ها و پل‌ها و... .
  ۴. پیشینه تاریخی منطقه، به‌ویژه کتیبه بیستون از داریوش اول و دیگر آثار از دوره اشکانی می‌توانسته باعث ترغیب حاکمان در احداث شهر و آثار معماری در منطقه باشد.
- نکته پایانی آنکه، مجموع دلایل ذکر شده می‌تواند جایگاه راهبردی منطقه را نشان دهد و هوف آثار طاق‌بستان، بیستون، هرسین و کنگاور را مربوط به یک دوره زمانی و به علت ناتمام ماندن آثار، آنها را به اواخر دوره ساسانی نسبت می‌دهد.

تصاویر

تصویر ۱.

نقشه محل های

ساسانی ایران

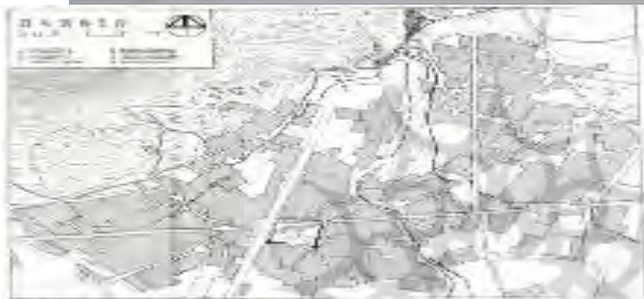
(پارشاطر، ۱۳۸۱: ۵۶۰)

تصویر ۲.

نقشه شهر هرسین

(Huff, 1985)

تصویر ۳.

طرح ساعت آبی شهرستان هرسین

(HUFF, 1985)

تصویر ۴. تصویر فرهاد تراش

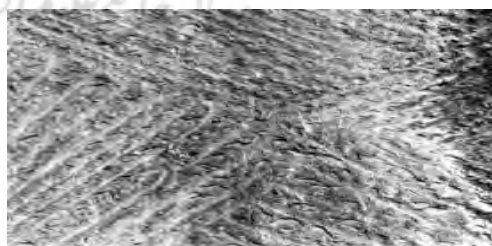
بیستون (پایگاه میراث فرهنگی یستون)

تصویر ۶. یکی از چهارستون و

پایه ستون فرهاد تراش

(منصوری، آجرلو، ۱۳۸۷: ۶۱)

تصویر ۵. تصویر نمای نزدیک نحوه ضربه

زدن چکش (منصوری، ۱۳۸۷: ۶۱)

تصویر ۸. طاق یا دروازه هرسین
(نگارنده)

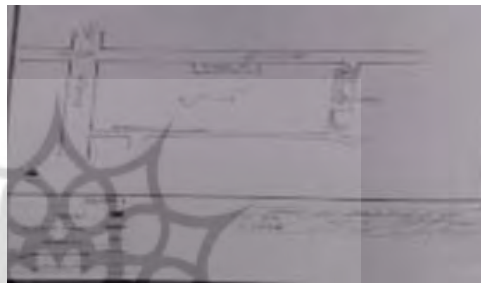

تصویر ۷. سرستون فرهاد تراش در طاق
بستان

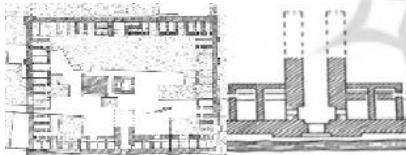
(منصوری، آجرلو، ۱۳۸۷: ۶۳)

تصویر ۱۰. دیواره شرقی و غربی
قلعه هرسین (نگارنده)

تصویر ۹. طرح قلعه هرسین (مترجم، ۱۳۸۸)

تصویر ۱۲. پلان و مدخل ضلع
شرقی دروازه کاخ ساسانی

(منصوری، آجرلو، ۱۳۸۷: ۵۷)

تصویر ۱۱ نمای بنای نیمه تمام کاخ

ساسانی (پایگاه میراث فرهنگی بیستون)

تصویر ۱۳. پل خسرو (گامی آو)، بخش بیستون
(پایگاه میراث فرهنگی و گردشگری بیستون)

تصویر ۱۴. پل بیستون
(پایگاه میراث فرهنگی بیستون)

تصویر ۱۵. سنگ تخت شیرین
(نگارنده)

کتابنامه

الف. منابع نوشتاری

۱. آزاد، میترا. (۱۳۸۴). «نیایشگاه صخره‌ای ایران». کتاب ماه هنر. مرداد و شهریور، صص ۶۲ تا ۴۶.
۲. ابودلف، مسعر بن مهلهل. (۱۳۴۲). سفرنامه ابودلف در ایران. ترجمه سید ابوالفضل طباطبایی. تهران: انتشارات زوار.
۳. اشمیت، اریک. (۱۳۷۶). پرواز بر فراز شهرهای باستانی ایران. تهران: سازمان میراث فرهنگی.
۴. افشار، ایرج. (۱۳۸۱). کرمانشاه و تمدن دیرینه آن. تهران: زرین.
۵. بیگلری، هرمز. (۱۳۸۴). کرمانشاه و آثار تاریخی آن. چ سوم. کرمانشاه: انتشارات کرمانشاه.
۶. چهری، محمد اقبال. (۱۳۸۸). طرح بازنگری بررسی و شناسایی، مستندسازی و تعیین حریم آثار باستانی شهرستان هرسین، آرشو سازمان میراث فرهنگی گردشگری و صنایع دستی استان کرمانشاه. (منتشر نشده).
۷. چهری، نوید. (۱۳۹۱). بیستون، دروازه زاگرس. کرمانشاه: انتشارات طاق بستان.
۸. حموی، یاقوت بن عبدالله. (۱۳۸۳). برگزیده مشترک یاقوت. به اهتمام محمد کتابادی. تهران: امیر کبیر.
۹. رحیمی، کیومرث. (۱۳۷۹). هرسین در گستره تاریخ. چاپ اول، کرمانشاه: کوثر.

۱۰. رهبر، مهدی و سجاد علی‌بیگی (۱۳۸۸). «**سرستون ناتمام نویافته دوره ساسانی در بیستون**». پژوهش‌های باستان‌شناسی مدرس. سال اول، شماره دوم، پاییز و زمستان ۱۳۸۸، صص ۹۲ تا ۸۸.
۱۱. کرماجانی، شهین. (۱۳۷۹). **گزارش دومین فصل کاوش‌های باستان‌شناسی بیستون**. مرکز اسناد سازمان میراث فرهنگی، صنایع دستی و گردشگری استان کرمانشاه (منتشر نشده).
۱۲. کرماجانی، شهین. (۱۳۸۲). **بررسی بیستون**. گزارش موجود در اداره میراث فرهنگی و گردشگری استان کرمانشاه (منتشر نشده).
۱۳. کریستن سن، آرتور. (۱۳۸۴). **ایران در زمان ساسانیان**. ترجمه رشید یاسمی. تهران: نگاه.
۱۴. گذار، آندره. (۱۳۷۱). **آثار ایران (جلد اول و دوم)**. ترجمه ابوالحسن سرومقدم. تهران: بنیاد پژوهش‌های اسلامی آستان قدس رضوی.
۱۵. گلزاری، مسعود. (۱۳۵۷). **کرمانشاهان - کردستان (شامل بنا و آثار تاریخی اسدآباد کنگاور و صحنه)**. چاپ اول، تهران: انجمن آثار ملی.
۱۶. گلزاری، مسعود و محمدحسین جلیلی (بی - تا). **کرمانشاهان باستان**. کرمانشاه: استانداری کرمانشاه.
۱۷. لسترنج، کی. (۱۳۷۷). **جغرافیای تاریخی سرزمین‌های خلافت شرقی**. ترجمه محمود عرفان. تهران: علمی فرهنگی.
۱۸. مترجم، عباس و یعقوب محمدی‌فر. (۱۳۸۱). **بررسی، شناسایی و مستندسازی آثار باستانی شهرستان هرسین**. آرشیو سازمان میراث فرهنگی کرمانشاه (منتشر نشده).
۱۹. مخلصی، محمدعلی. (۱۳۷۸). **پل‌های قدیمی ایران**. تهران: سازمان میراث فرهنگی و گردشگری.
۲۰. مرادی، یوسف. (۱۳۷۹). **بررسی دشت بیستون**. گزارش موجود در اداره میراث فرهنگی و گردشگری استان کرمانشاه. منتشر نشده.
۲۱. مستوفی، حمدالله. (۱۳۸۱). **نزهة القلوب**. محمد دبیرساقی. چاپ اول. قزوین: حدیث امروز.
۲۲. ملک‌شهمیرزادی، صادق. (۱۳۷۸). **ایران در پیش از تاریخ باستان‌شناسی ایران از آغاز تا سپیده‌دم شهرنشینی**. تهران: سازمان میراث فرهنگی.
۲۳. منصوری، سید امیر و بهرام آجرلو. (۱۳۸۷). «**بررسی و بازشناسی صفة فرهادنوش در بیستون: نمونه‌ای ساسانی از معماری منظر**». مجله علمی - پژوهشی باغ نظر. سال پنجم ۱۳۸۷. شماره دهم. تهران. صص ۶۸ تا ۴۹.
۲۴. مهدی‌آبادی، ملیحه. (۱۳۸۱). **گزارش تعیین عرصه و حریم بیستون**. مرکز اسناد پایگاه میراث فرهنگی و گردشگری بیستون (منتشر نشده).

۲۵. مینورسکی، ولادیمیر. (۱۳۵۴). **سفرنامه ابودلف در ایران**. سید ابوالفضل طباطبایی. تهران: زوآر.
۲۶. واندنبرگ، لوئی. (۱۳۷۹). باستان‌شناسی ایران باستان. ترجمه عیسی بهنام. چ دوم. تهران: انتشارات دانشگاه تهران.
۲۷. ولفرام، کلایس. (۱۳۸۵). **معماری بنای مغولی بر روی دیواره ساسانی در بیستون**. کاوش‌ها و تحقیقات سال‌های ۱۹۶۳ تا ۱۹۶۷. به کوشش ولفرام کلایس، پتر کالمایر. ترجمه فرامرز نجد سمعی. چاپ اول. تهران: سازمان میراث فرهنگی و گردشگری.
۲۸. هاینس، لوشای. (۱۳۸۵). **کارگاه سنگ‌نواشی بیستون. کاوش‌ها و تحقیقات سال‌های ۱۹۶۳ تا ۱۹۶۷**. به کوشش ولفرام کلایس، پتر کالمایر. ترجمه فرامرز نجد سمعی. چاپ اول. تهران: سازمان میراث فرهنگی و گردشگری.
۲۹. هول، فرانک. (۱۳۸۱). **باستان‌شناسی غرب ایران**. به کوشش فرانک هول. ترجمه زهرا باستی. تهران: سمت.
30. Huff, D. (1986). **ARCHITECTURE iii. Sasanian Period**. Vol. II, Fasc. (3) 329-334
31. Huff, D. (1985). **Harsin**. Archaeologische Mitteilungen aus Iran, Band 18, Berlin, pp: 15- 45.

ب. منابع مجازی

<http://www.kermanshahmet.ir>